१५

246sk15

हलन्तप्रकरणे लिह्-दुह् इत्यादिशब्दानां रूपाणि

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे हकारान्ताः चत्वारः शब्दाः, एकः वकारान्तः, एकः रेफान्तः, एकः मकारान्तः चेति सप्त शब्दाः आलोचिताः। एतेषां रूपाणां साधनाय एकविंशतिमुख्यसूत्राणि व्याख्यातानि। प्रसङ्गवशात् अन्यानि अपि सूत्राणि अध्यायान्तरे व्याख्यातानि पठितानि वा अत्र उल्लिखितानि। सूत्रव्याख्यावसरे पदच्छेदः, अनुवृत्तिः, समासः, विभक्तिः, सूत्रार्थः, उदाहरणे समन्वयः चेत्यादयः विषयाः प्राधान्येन आदृताः। सूत्रं, सूत्रार्थं, ततः सूत्रार्थसमन्वयस्थलं चेत्येतत्त्रयं यः सम्यग् विजानाति स एव वैयाकरणः, अन्ये तु वैयाकरणखसूचयः इति प्रसिद्धिः। तदर्थं सारल्येन सूत्रं सूत्रार्थं, लक्ष्यं चेति त्रितयज्ञानं पाणिनीयतन्त्रे प्राथमिकानां यथा स्यात्, पाणिनीयं शास्त्रं नास्ति कठिनमित्यनुभूतिः यथा स्यात् तथा सूत्राणि अत्र व्याख्यातानि।

उद्देश्यानि –

इमं पाठं पठित्वा भवान् –

- हकारस्य स्थाने ढ इति आदेशः कदा भवति इति ज्ञास्यति।
- तदपवादत्वेन कदा हस्य स्थाने घ इति आदेशः भवति इति ज्ञातुं शक्ष्यति।
- दकारादिधातुश्चेत् कदा दकारस्य स्थाने धकारः भवति इति अवगच्छेत्।
- विश्ववाह्-शब्दरूपसिद्धिप्रक्रियां ज्ञास्यति।
- सम्प्रसारणसंज्ञाज्ञानं प्राप्स्यति।
- अनडुह्शब्दरूपाणां सिद्धिः कथं भवति इति अवगच्छेत्।
- सुदिव्-इति कथम् औ, उ चेति आदेशौ भवतः इति बोद्धुं पारयेत्।
- संख्यावाचकचतुर्-शब्दस्य त्रिषु अपि लिङ्गेषु रूपाणि कथं सिद्ध्यन्ति इति जानीयात्।
- किम्-शब्दरूपसाधनप्रक्रियां ज्ञातुं पारयेत्।

लिह्-शब्दः

लिट्-शब्दस्य अर्थः आस्वादनकर्ता। लिह्-इति शब्दात् क्विप्प्रत्यये लिह् इति शब्दः निष्पद्यते। अयं च शब्दः कृदन्तः। कृदन्तत्वात् च कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण एतस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति।

हलन्तशब्दविषये एतद् वक्तव्यं यद् प्रायः अजादौ विभक्तौ परतः प्रक्रियाकार्यं तथा न दृश्यते। परन्तु हलादौ विभक्तौ परतः प्रक्रियाकार्याणि दृश्यन्ते।

[१५.१] हो ढः। (८.२.३१)

सूत्रार्थः – हस्य ढः स्यात् झलि पदान्ते च।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण ढत्वं विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। हः, ढः चेति पदद्वयमत्र। अस्मिन् सूत्रे झलो झलि इति सूत्रात् झलि इति पदमनुवर्तते। पदस्य इति सम्पूर्णं सूत्रमधिक्रियते। स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इति सूत्रात् अन्ते इति पदमनुवर्तते। झलि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। पदस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अन्ते इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। हः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। ढः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। तेन सूत्रस्य अर्थः भवति हस्य स्थाने ढः भवति झलि पदान्ते च परे सति इति।

उदाहरणम् – लिट्, लिड्भ्याम् चेत्यादीनि इह उदाहरणानि।

सूत्रार्थसमन्वयः – लिह्शब्दात् प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे लिह् स् इति स्थिते अपृक्त एकाल्प्रत्ययः इति सूत्रेण सकारस्य अपृक्तसंज्ञायां हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण हलन्तात् परम् अपृक्तसंज्ञकस्य सकारस्य लोपे लिह् इति भवति। ततः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् इति सूत्रसहकारेण सुप्तिङन्तं पदम् इति सूत्रेण लिह्-इत्यस्य पदसंज्ञा भवति। ततः पदान्ते विद्यमानस्य हकारस्य प्रस्तुतसूत्रेण ढकारे लिढ् इति जाते झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण ढकारस्य स्थाने डकारः भवति। ततः वाऽवसाने इति सूत्रेण डकारस्य विकल्पेन टकारे लिट्, लिड् चेति रूपद्वयं सिद्धं भवति।

लिह्शब्दात् प्रथमाद्विवचनविवक्षायाम् औप्रत्यये वर्णमेलने लिहौ इति रूपम्।

लिह्शब्दात् प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे लिह् अस् इति स्थिते वर्णमेलने लिहः इति रूपं सिद्धम्।

लिह्शब्दात् द्वितीयैकवचनविवक्षायाम् अम्प्रत्यये वर्णमेलने लिहम् इति रूपम्।

लिह्शब्दात् द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे लिह् अस् इति स्थिते वर्णमेलने लिहः इति रूपं सिद्धम्।

लिह्शब्दात् तृतीयैकवचनविवक्षायां टाप्रत्यये अनुबन्धलोपे लिह् आ इति स्थिते वर्णमेलने लिहा इति रूपम्।

लिह्शब्दात् तृतीयाद्विवचनविवक्षायां भ्याम्प्रत्यये लिह् भ्याम् इति स्थिते स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण लिह्-इत्यस्य पदसंज्ञा भवति। ततः हकारस्य पदान्ते विद्यमानत्वात् हो ढः इति सूत्रेण ढकारे, झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण ढकारस्य डकारे वर्णमेलने लिड्भ्याम् इति रूपं सिद्धम्।

लिह्शब्दात् तृतीयाबहुवचनविवक्षायां भिस्प्रत्यये लिह् भिस् इति स्थिते पूर्ववत् लिह्-इत्यस्य पदसंज्ञायां, पदान्ते विद्यमानस्य हकारस्य ढकारे, ढकारस्य च झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण डकारे वर्णमेलने लिड्भिः इति रूपम्।

लिह्शब्दात् चतुर्थ्येकवचनविवक्षायां ङेप्रत्यये अनुबन्धलोपे लिह् ए इति स्थिते वर्णमेलने लिहे इति रूपम्।

लिह्शब्दात् चतुर्थीबहुवचनविवक्षायां भ्यस्प्रत्यये पूर्ववत् लिह्-इत्यस्य पदसंज्ञा भवति। ततः पदान्ते विद्यमानस्य हकारस्य हो ढः इति सूत्रेण ढकारे, ढकारस्य च झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण डकारे वर्णमेलने लिड्भ्याम् इति रूपम्।

लिह्शब्दात् सप्तमीबहुवचनविवक्षायां सुप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे लिह् सु इति स्थितिः भवति। ततः स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण लिह्-इत्यस्य पदसंज्ञा भवति। ततः हो ढः इति सूत्रेण पदान्ते विद्यमानस्य हकारस्य ढकारे लिढ् सु इति जाते झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण ढकारस्य जश्त्वे (झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण) डकारे लिड् सु इति भवति। अस्याम् अवस्थायां खरि च, डः सि धुट् चेति सूत्रद्वयं प्राप्नोति। परन्तु खरि च (८.४.५५) इति सूत्रं पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रबलात् डः सि धुट् (८.३.२९) इति सूत्रदृष्ट्या असिद्धं भवति। अतः डः सि धुट् इति सूत्रेण डकारात् परस्य सस्य विकल्पेन धुटि, धुटः टित्त्वात् आद्यन्तौ टकितौ इति सूत्रेण सकारस्य आद्यवयवरूपेण धुडागमः भवति। धुटः अनुबन्धलोपे ध् इति अवशिष्यते। स च धुडागमः विकल्पेन भवति। अतः पक्षे लिड् ध् सु इति भवति। अपरस्मिन् पक्षे यत्र धुडागमो न भवति तत्र लिड् सु इति भवति। प्रथमपक्षे ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण यथाक्रमं धकारस्य ढकारः, द्वितीये पक्षे च अनेनैव सूत्रेण सकारस्य षत्वं प्राप्नोति। तस्य च ष्टुना ष्टुः इति सूत्रस्य न पदान्ताट्टोरनाम् इति सूत्रेण निषेधः भवति। ततः खरि च इति सूत्रेण प्रथमपक्षे धकारस्य तकारः भवति। तस्मिन् च तकारे च परे खरि च इति सूत्रेण एव डकारस्य टकारे लिट्त्सु इति रूपम्। द्वितीये पक्षे खरि च इति सूत्रेण डकारस्य टकारे लिट्सु इति रूपं सिद्धं भवति।

दुह्-शब्दः

दुह्धातोः कर्तरि अर्थे क्विप्प्रत्यये दुह् इति रूपम्। अतः दुह्-इति शब्दस्य अर्थः दोहनकर्ता। अयं च शब्दः कृदन्तः। कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। दुह्-इति शब्दात् प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे दुह् स् इति स्थिते अपृक्त एकाल्प्रत्ययः इति सूत्रेण सकारस्य अपृक्तसंज्ञायां हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण हलन्तात् परम् अपृक्तसंज्ञकस्य सकारस्य लोपे दुह् इति भवति। अत्र हकारः पदान्ते वर्तते। अतः हो ढः इति सूत्रं प्राप्नोति। ततः तं प्रबाध्य अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१५.२] दादेर्धातोर्घः। (८.२.३२)

सूत्रार्थः – झलि पदान्ते च उपदेशे दादेः धातोः हस्य घः।

सूत्रव्याख्या -अनेन सूत्रेण घत्वं विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। सूत्रे अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। दादेः, धातोः, घः इति सूत्रगतपदच्छेदः। झलो झलि इति सूत्रात् झलि इति पदमनुवर्तते। पदस्य इति सम्पूर्णं सूत्रमधिक्रियते। स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इति सूत्रात् अन्ते इति पदमनुवर्तते। झलि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। पदस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अन्ते इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। दादेः, धातोः चेति षष्ठ्येकवचनान्तं पदद्वयम्। घः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। दः आदौ आदिर्वा यस्य स

दादिस्तस्य दादेः इति बहुव्रीहिसमासः। तेन सूत्रस्य अर्थः एवम् आगच्छति - उपदेशे यः दकारादिः धातुः, तस्य धातोः हकारस्य स्थाने घकारो भवति झलि पदान्ते च इति। सूत्रे दादिः इत्यनेन उपदेशे यः दादिः इत्यर्थः एव स्वीक्रियते। पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये तथा व्याख्यानम् अवलोक्यते।

बाध्यबाधकभावः – हो ढः इति सूत्रस्य बाधकमिदं सूत्रम्।

उदाहरणम् – धुक् इत्यादीनि इह उदाहरणानि।

सूत्रार्थसमन्वयः -दुह् स् इति अवस्थायां हो ढः इति सूत्रेण हकारस्य ढत्वं प्राप्नोति। परन्तु दुह्धातुः उपदेशे दकारादिः। किञ्च, हकारः पदान्ते अस्ति। अतः तं प्रबाध्य प्रस्तुतसूत्रेण हकारस्य घकारे दुघ् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१५.३] एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः। (८.२.३७)

सूत्रार्थः – धात्ववयवस्य एकाचः झषन्तस्य बशो भष् से ध्वे पदान्ते च।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण बशः स्थाने भष्-भावः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। सूत्रे अस्मिन् पञ्च पदानि। एकाचः, बशः, भष्, झषन्तस्य, स्ध्वोः इति सूत्रगतपदच्छेदः। दादेर्धातोर्घः इति सूत्रात् धातोः इति पदमनुवर्तते। पदस्य इति सम्पूर्णं सूत्रमधिक्रियते। स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इति सूत्रात् अन्ते इति पदमनुवर्तते। झलि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। पदस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अन्ते इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। दादेः, धातोः चेति षष्ठ्येकवचनान्तं पदद्वयम्। घः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। एकः अच् यस्य इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे एकाच् इति रूपं, तस्य एकाचः। झष् अन्ते यस्य सः झषन्तः इति बहुव्रीहिसमासः, तस्य झषन्तस्य। स् च ध्व् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे स्ध्वौ इति रूपं, तयोः स्ध्वोः इति।

झष् इत्यनेन झ्, भ्, घ्, ढ्, ध् चेति वर्णानां ग्रहणं, बश् इत्यनेन ब्, ग्, ड्, द् चेति, भष् इत्यनेन भ्, घ्, ढ्, ध् चेति वर्णानां ग्रहणं भवति। अर्थात् यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया ब् इत्यस्य स्थाने भ्, ग् इत्यस्य स्थाने घ्, ड् इत्यस्य स्थाने ढ्, द् इत्यस्य च स्थाने ध् इति आदेशो भवति। बश इति स्थानषष्ठी। एकाच इति अवयवषष्ठी। झषन्तस्य इति शब्दस्य विशेष्यं भवति शब्दस्य इति पदम्। सूत्रे झषन्तस्य इत्यत्र अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्। सूत्रस्य सरलार्थः तावत् धातोरवयवः यः एकाच् झषन्तः तदवयवस्य बशः स्थाने भष् आदेशो भवति झलि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च इति।

सूत्रार्थसमन्वयः -दुघ् इति यद्यपि धातुः तथापि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरवयवः भवति। किञ्च अयम् एकाच् झषन्तः अपि भवति। अतः अत्र बशः दकारस्य स्थाने भष्भावेन ध् इति आदेशो भवति। तेन धुघ् इति भवति। ततः झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण घकारस्य स्थाने जश्त्वे गकारे धुग् इति रूपं निष्पन्नं भवति। ततः वाऽवसाने इति सूत्रेण गकारस्य विकल्पेन चर्-भावे कृते एकस्मिन् पक्षे धुक् इति रूपं भवति, यस्मिन् च पक्षे चर्-भावो न भवति तस्मिन् पक्षे धुग् इत्येव रूपम्।

दुह् भ्याम् इति स्थिते स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण दुह् इत्यस्य पदसंज्ञा भवति। ततः पदान्ते विद्यमानस्य हकारस्य दादेर्धातोर्घः इति सूत्रेण घकारे दुघ् भ्याम् इति स्थितिः आगच्छति। ततः

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः इति सूत्रेण दकारस्य धकारे धुघ् भ्याम् इति भवति। ततः झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण घकारस्य जश्-भावे कृते गकारे वर्णमेलने धुग्भ्याम् इति रूपम्।

दुह् इति शब्दात् सप्तमीबहुवचनविवक्षायां सुप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे दुह् सु इति स्थिते हकारस्य घकारे, दकारस्य भष्-भावे कृते धकारे धुघ् सु इति भवति। ततः झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण घकारस्य जश्-भावे गकारे धुग् सु इति भवति। ततः खरि च इति सूत्रेण गकारस्य चर्-भावे ककारे धुक् सु इति भवति। ततः आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण सकारस्य षकारे वर्णमेलने (धुक् षु) धुक्षु इति रूपं सिद्धम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. लिह् स् इत्यत्र सकारस्य केन सूत्रेण लोपः भवति?

२. लिह्-शब्दस्य सप्तमीबहुवचने कति रूपाणि? कानि च तानि?

३. दुह् इत्यत्र हो ढः इति सूत्रं कथं न प्रवर्तते?

४. धुक् इत्यत्र दकारस्य स्थाने धकारः केन सूत्रेण?

५. एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

६. एकाचो बशो भष् इति सूत्रे कति प्रत्याहाराः सन्ति?

विश्ववाह्-शब्दः

विश्ववाह् इति शब्दः ण्विप्रत्ययान्तः। शब्दस्यास्य अर्थः जगत्पालकः भगवान् वा। ण्विप्रत्ययश्च कृदन्तः। अतः कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण अस्य शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। विश्ववाह्शब्दस्य सर्वनामस्थानप्रत्यययोगे लिह्शब्दवद् रूपाणि भवन्ति। भसंज्ञकप्रत्ययस्थले वैशिष्ट्यम् अवलोक्यते।

तथाहि विश्ववाह्-शब्दात् शस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे विश्ववाह् अस् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१५.४] इग्यणः सम्प्रसारणम्। (१.१.४५)

सूत्रार्थः – यणः स्थाने प्रयुज्यमानः य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण सम्प्रसारणसंज्ञा विधीयते। अतः संज्ञासूत्रम् इदम्। सूत्रे इक्, यणः, सम्प्रसारणम् चेति त्रीणि पदानि। इक् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। यणः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। सम्प्रसारणम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। यणः इत्यत्र अनुयोगिपदस्य अश्रवणात् षष्ठी स्थानेयोगा इति सूत्रेण स्थानपदार्थलाभः। सूत्रे यण् इत्यनेन य्, व्, र्, ल् चेत्येतेषाम्, इक् इत्यनेन इ, उ, ऋ, ऌ चेति चतुर्णां ग्रहणं भवति।

तेन यथासंख्यपरिभाषया य् इत्यस्य स्थाने यः इकारः, व् इत्यस्य स्थाने यः उकारः, र् इत्यस्य स्थाने यः ऋकारः, ल् इत्यस्य स्थाने यः ऌ तस्य सम्प्रसारणसंज्ञा भवति। यणः इत्यत्र षष्ठीश्रवणात् षष्ठी स्थानेयोगा इति सूत्रेण स्थानपदार्थलाभः। सूत्रस्य सरलार्थः तावत् यणः स्थाने यः इक् तस्य सम्प्रसारणसंज्ञा भवति इति।

एवं सम्प्रसारणसंज्ञाकरणात् अनन्तरम् अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१५.५] वाह ऊठ्। (६.४.१३२)

सूत्रार्थः – भस्य वाहः सम्प्रसारणम् ऊठ्।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण ऊठ् विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। वाहः, ऊठ् चेति पदद्वयम् अत्र। भस्य इति सम्पूर्णं सूत्रम् अधिकृतम्। वसोः सम्प्रसारणम् इति सूत्रात् सम्प्रसारणम् इति पदम् अनुवर्तते। भस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। वाह इत्यपि षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। सम्प्रसारणम्, ऊठ् चेति पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। ऊठ् इत्यत्र ठकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। तेन ऊकारमात्रम् अवशिष्यते। सूत्रस्य अर्थः तावत् - भसंज्ञकस्य वाह्-इति शब्दस्य स्थाने सम्प्रसारणसंज्ञकः ऊठ् इति आदेशः भवति इति। अयं च आदेशः वाह्-इत्यत्र यः वकारः, तस्यैव स्थाने भवति इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – विश्ववाह्शब्दस्य द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे विश्ववाह् अस् इति स्थितिः अस्ति। ततः यचि भम् इति सूत्रेण वाह्-इत्यंशस्य भसंज्ञा भवति। तदनन्तरं वाह्-शब्दघटकस्य वकारस्य स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण सम्प्रसारणसंज्ञकः ऊठ् इति आदेशो भवति। तेन विश्व ऊ आह् अस् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१५.६] सम्प्रसारणाच्च (६.१.१०८)

सूत्रार्थः – सम्प्रसारणात् अचि पूर्वरूपम् एकादेशः।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशो विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। सम्प्रसारणात्, च चेति पदद्वयम् अत्र। सूत्रे इको यणचि इति सूत्रात् अचि इति पदमनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोः इति सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते। अमि पूर्वः इति सूत्रात् पूर्वः इति पदमनुवर्तते। सम्प्रसारणात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। अचि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। एकः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। पूर्वपरयोः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। पूर्वः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। पूर्वश्च परश्च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे पूर्वपरौ इति रूपम्। तयोः पूर्वपरयोः इति। सूत्रस्य अर्थः तावत् सम्प्रसारणात् अचि परे पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपम् एकादेशः भवति इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – विश्व ऊ आह् अस् इति अवस्थायां सम्प्रसारणसंज्ञकात् ऊ-इत्यस्मात् परम् आकाररूपे अचि परे प्रस्तुतसूत्रेण ऊकार-आकारयोः स्थाने पूर्वरूपैकादेशे ऊकारे विश्व ऊह् अस् इति भवति। ततः एत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रेण वकारोत्तरस्य अकारस्य ऊठः ऊकारस्य च स्थाने वृद्धौ एकादेशे औकारे विश्वौह् अस् इति रूपं भवति। ततः वर्णमेलने विश्वौहस् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते विश्वौहः इति रूपं सिद्धम्।

एवं सर्वनामस्थानसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वत्रैव इयमेव प्रक्रिया साधारणी। सप्तमीबहुवचने तु लिह्-शब्दवत् प्रक्रिया ज्ञातव्या।

पाठगतप्रश्नाः-२

७. सम्प्रसारणसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्? तस्य अर्थं लिखत।

८. सम्प्रसारणसंज्ञायाः एकं कार्यं लिखत।

९. सम्प्रसारणात् अचि परे पूर्वरूपैकादेशः भवति, पररूपैकादेशः वा?

१०. विश्ववाह्-शब्दस्य जसि, शसि च किं किं रूपं भवति?

११. वाह ऊठ् इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

१२. विश्व ऊ ह् अस् इत्यत्र अकार-ऊकारयोः स्थाने गुणः भवति, वृद्धिः वा? कथम्?

अनडुह्-शब्दः

अनः शकटं वहति इति अनड्वान्। अर्थात् अनडुह्-शब्दस्य अर्थः शकटवहनकर्ता। अनस् इत्युपपदपूर्वकात् वह्धातोः अनसो डश्च इति सूत्रेण क्विप्प्रत्यये, सस्य स्थाने डादेशे, वचिस्वपियजादीनां किति इति सूत्रेण वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे, पूर्वरूपे अनडुह् इति शब्दः निष्पद्यते।

अनडुह्-शब्दात् सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे अनडुह् स् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रम् आगच्छति –

[१५.७] चतुरनडुहोरामुदात्तः (७.१.९८)

सूत्रार्थः – चतुरनडुहोः आम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे।

सूत्रव्याख्या –सूत्रेण अनेन आम् इति आगमः विधीयते। अतः सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदत्रयं वर्तते। चतुरनडुहोः आम् उदात्तः इति सूत्रगतपदच्छेदः। चतुरनडुहोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। आम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। उदात्तः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। इतोऽत्सर्वनामस्थाने इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम् अत्र अनुवर्तते। तेन सूत्रस्य सरलार्थः भवति चतुर्-शब्दस्य, अनडुह्-शब्दस्य च स्थाने आम् इति आगमः भवति सर्वनामस्थानसंज्ञके प्रत्यये परे इति।

अयम् आम् इति आगमः मित् भवति। अत्र मकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति, तस्य लोपः इति सूत्रेण लोपश्च भवति। मित्त्वात् मिदचोऽन्त्यात्परः इति परिभाषया अयम् आगमः अन्त्यात् अचः परं भवति। अयञ्च आम् इति आगमः उदात्तः भवति। तस्य फलं स्वरप्रकरणे वर्तते। अधिकजिज्ञासवः सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थं पश्यन्तु।

सूत्रार्थसमन्वयः – अनडुह् स् इति स्थितिः। अत्र सर्वनामस्थानसंज्ञकः प्रत्ययः परम् अस्ति। अतः तस्मिन् परे अनडुह्-शब्दस्य अन्त्यात् अचः परं प्रस्तुतेन सूत्रेण आम् इति आगमे अनुबन्धलोपे

अनडु आ ह् स् इति भवति। ततः इको यणचि इति सूत्रेण उकारस्य स्थाने यणि वकारे अनड् व् आ ह् स् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१५.८] सावनडुहः (७.१.८२)

सूत्रार्थः – अनडुह्-शब्दस्य नुम् स्यात् सौ परे।

सूत्रव्याख्या –सूत्रेण अनेन नुम् इति आगमः विधीयते। अतः सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। सौ अनडुहः इति सूत्रगतपदच्छेदः। सौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अनडुहः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। आच्छीनद्योर्नुम् इति सूत्रात् नुम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम् अत्र अनुवर्तते। तेन सूत्रस्य सरलार्थः भवति अनडुह्-शब्दस्य स्थाने नुम् इति आगमः भवति सुप्रत्यये परे इति।

अयम् नुम् इति आगमः मित् भवति। नुमि नकारमात्रम् अवशिष्यते। मित्त्वात् मिदचोऽन्त्यात्परः इति परिभाषया अयम् आगमः अन्त्यात् अचः परं भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – अनड्वाह् स् इति स्थितिः। अत्र सुप्रत्ययः परम् अस्ति। अतः तस्मिन् परे सति प्रस्तुतसूत्रेण अन्त्यात् अचः आकारात् परं नुमागमे अनुबन्धलोपे अनड्वा न् ह् स् इति भवति। ततः हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण सकारस्य लोपे अनड्वान् ह् इति स्थितिः आगच्छति। ततः संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण संयोगान्ते विद्यमानस्य हकारस्य लोपे वर्णमेलने अनड्वान् इति रूपं सिद्धम्। अत्र संयोगान्तलोपः असिद्धः। तस्मात् न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण नकारस्य लोपः न भवति।

अनुडुह्-शब्दात् सम्बोधनैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे अनडुह् स् इति स्थिते चतुरनडुहोरामुदात्तः इति सूत्रेण आमागमे प्राप्ते तस्य अपवादरूपेण अग्रिमं सूत्रम् आगच्छति -

[१५.९] अम् सम्बुद्धौ (७.१.९९)

सूत्रार्थः – चतुरनडुहोः अम् स्यात् सम्बुद्धौ परे।

सूत्रव्याख्या –अम् इति आगमविधानात् सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे अम् इति प्रथमैकवचनान्तं, सम्बुद्धौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदद्वयं राजते। अस्मिन् सूत्रे चतुरनडुहोरामुदात्तः इति सूत्रात् चतुरनडुहोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम् अनुवृत्तं भवति। तेन सूत्रस्य सरलार्थः भवति चतुर्-शब्दस्य अनडुह्शब्दस्य च स्थाने अम् इति आगमः भवति सम्बुद्धिसंज्ञके सुप्रत्यये परे इति।

अयं च अमागमः मित्त्वात् मिदचोऽन्त्यात्परः इति सूत्रेण अन्त्यात् अचः परं भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – अनडुह् स् इति स्थितिः। अत्र स् इति सम्बोधनैकवचने अस्ति। तेन एकवचनं सम्बुद्धिः इति सूत्रेण सुप्रत्ययः सम्बुद्धिसंज्ञकः। अतः तस्मिन् सम्बुद्धिसंज्ञके प्रत्यये परे सति प्रस्तुतसूत्रेण अनडुह्-शब्दस्य अन्त्यात् अचः परम् अमागमे अनुबन्धलोपे अनडु अ ह् स् इति स्थितिः आयाति। ततः अकाररूपे अचि परे उकारस्य स्थाने इको यणचि इति सूत्रेण यणादेशे वकारे अनड् व् अ ह् स् इति जाते सावनडुहः इति सूत्रेण अकारात् परं नुमागमे अनुबन्धलोपे अनड् व् अ न् ह् स् इति

भवति। ततः हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण सकारलोपे, संयोगान्तस्य लोपः इत सूत्रेण हकारस्य लोपे वर्णसम्मेलने अनड्वन् इति रूपं निष्पद्यते।

अनडुह् भ्याम् इति स्थिते स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण अनडुह्-शब्दस्य पदसंज्ञा भवति। ततः अग्रिमं सूत्रम् आयाति-

[१५.१०] वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः (८.२.७२)

सूत्रार्थः – सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेः च दः स्यात् पदान्ते।

सूत्रव्याख्या –सूत्रेण अनेन द् इति आदेशः विधीयते। अतः इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। दः इति आदेशबोधकं प्रथमैकवचनान्तं पदम्। ससजुषो रुः इति सूत्रात् सः इति षष्ठ्येकवचनान्तः पदांशः अनुवर्तते। पदस्य इति अधिकृतं वचनविपरिणामेन पदानाम् इति भवति। वसुश्च स्रंसुश्च ध्वंसुश्च अनड्वान् च् इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहः इति रूपम्। तेषां वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहाम् इति। अनुवृत्तं स इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदं वसु इत्यनेन सहैव अन्वेति, स्रंसु इत्यत्र ध्वंसु इत्यत्र च दोषाभावात्, अनडुह् इत्यत्र असम्भवात्। तेन तदन्तविधौ सान्त इत्यर्थः लभ्यते। वसु इति प्रत्ययः शतृप्रत्ययस्थाने विधीयते। तेन स्थानिवद्भावेन वसु इत्यपि प्रत्ययसंज्ञकः। अतः प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् इति नियमेन तदन्तविधौ वस्वन्तस्य इति लभ्यते। स्रंसु, ध्वंसु, अनडुह् चेति त्रयमपि पदानाम् इत्यत्र विशेषणत्वेन अन्वेति। विशेषणत्वेन पुनः तदन्तविधिः भवति। तेन सूत्रस्य सरलार्थः भवति - सान्तवसुप्रत्ययान्तस्य, स्रंसुध्वंस्वनडुहान्तां पदानां स्थाने द इति आदेशः भवति इति। द इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः। अयं च आदेशः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य वर्णस्य स्थाने एव भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – अनडुह् भ्याम् इति स्थितिः। अत्र व्यपदेशिवद्भावेन अनडुह् इति अनडुहान्तं पदम् अपि भवति। तेन प्रस्तुतसूत्रेण हकारस्य स्थाने द् इति आदेशे वर्णमेलने अनडुद्भ्याम् इति रूपं सिद्धम्।

सुदिव्-शब्दः

दिव्-शब्दः नित्यस्त्रीलिङ्गः। तस्य अर्थः आकाशं स्वर्गो वा। सु शोभना द्यौः आकाशं स्वर्गो वा यस्य इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे सुदिव् इति शब्दः निष्पद्यते। तेन अयं शब्दः पुंलिङ्गको भवति। समासत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण सुदिव्-शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे सुदिव् स् इति जाते हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण सकारलोपे प्राप्ते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१५.११] दिव औत्। (७.१.८४)

सूत्रार्थः – दिव् इति प्रातिपदिकस्य औत् स्यात् सौ परे।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण औकार आदिश्यते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे दिव, औत् चेति पदद्वयं वर्तते। सावनडुहः इति सूत्रात् सौ इति पदमनुवर्तते। दिव इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्।

औत् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। सौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। सूत्रार्थो भवति सुप्रत्यये परे सति दिव् इति प्रातिपदिकस्य स्थाने औत् इति आदेशः भवति इति।

अवधेयः विषयः – अस्मिन् सूत्रे दिव् इति अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं स्वीक्रियते। औत् इत्यत्र तकारः उच्चारणार्थः। यदि तकारस्यापि आदेशः स्यात् तदा अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषया सम्पूर्णस्य दिव् इति शब्दस्य स्थाने एव आदेशः स्यात्। तत्तु अनिष्टम्।

सूत्रमिदम् अङ्गाधिकारे पठितम्। अतः दिव् इति प्रातिपदिकस्य स्थाने यथा आदेशः भवति तथैव दिव्-शब्दान्तस्य स्थाने अपि भवति, पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च इति परिभाषाबलात्। अयं च आदेशः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया दिवः वकारस्य स्थाने एव भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – सुदिव् स् इति दशायां हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण सकारलोपे प्राप्ते तं प्रबाध्य प्रस्तुतसूत्रेण वकारस्य स्थाने औ-इति आदेशे सुदिऔ स् इति भवति। ततः इको यणचि इति सूत्रेण इकारस्य औकाररूपे अचि परे यणादेशे सुद् य् औ स् इति जाते वर्णमेलने सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते सुद्यौः इति रूपं सिद्धम्।

विचारः - अत्र सुदिव् स् इति स्थिते हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण सकारलोपः, दिव औत् इति च सूत्रेण वकारस्य लोपः युगपत् प्राप्नोति। परन्तु नित्यत्वात् आदौ दिव औत् इति सूत्रमेव प्रवर्तते। नियमः अस्ति – कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः सः नित्यः। सुदिव् स् इत्यत्र सकारस्य लोपे कृते अकृते वा दिव औत् इति सूत्रं प्रवर्तते। परन्तु दिव औत् इति सूत्रेण वकारस्य स्थाने औकारादेशे कृते हलन्तत्वाभावात् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्... इति सूत्रेण सकारलोपः न प्राप्नोति। अतः दिव औत् इति विधिः नित्यविधिः। हल्ङ्याब्भ्यो इति अनित्यविधिः। अतः आदौ दिव औत् इति सूत्रेण वकारस्य स्थाने औ इति आदेशः एव भवति।

सुदिव् भ्याम् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१५.१२] दिव उत् (६.१.१३१)

सूत्रार्थः – दिवः अन्तादेशः उकारः स्यात् पदान्ते।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण उकार आदिश्यते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे दिवः, उत् चेति पदद्वयम्। एङः पदान्तादति इति सूत्रात् पदान्तात् इति पदस्य विभक्तिविपरिणामं कृत्वा पदान्ते इति पदम् अनुवर्तते। दिवः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। उत् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। पदान्ते इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। पदस्य अन्तः पदान्तः इति षष्ठीतत्पुरुषः समासः। तस्मिन् पदान्ते इति। सूत्रस्य अस्य सरलार्थः तावत् पदान्ते स्थितस्य दिव्-शब्दस्य स्थाने उत् इति आदेशः भवति इति।

उत् इत्यत्र तकारः उच्चारणार्थः। अतः तस्य इत्संज्ञा न भवति। अयं च उ-इत्यादेशः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया दिवः अन्त्यस्य अलः वकारस्य स्थाने भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः– सुदिव् भ्याम् इति स्थिते स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण सुदिव् इत्यस्य पदसंज्ञा भवति। ततः पदान्ते स्थितस्य वकारस्य स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण उकाररूपे आदेशे सुदि उ भ्याम्

इति भवति। ततः इको यणचि इति सूत्रेण उकाररूपे अचि परे इकारस्य स्थाने यणादेशे सुद् य् उ भ्याम् इति जाते वर्णमेलने सुद्युभ्याम् इति रूपम्।

एवमेव भिस्प्रत्ययस्थले, भ्यस्प्रत्ययस्थले, सप्तम्येकवचने सुप्प्रत्ययस्थले एतादृशमेव कार्यं भवति।

पाठगतप्रश्नाः-३

१३. सावनडुहः इति सूत्रेण किं विधीयते?

१४. अनडुह् भिस् इत्यत्र हकारस्य स्थाने केन सूत्रेण किम् आदिश्यते।

१५. दिव औत् इति सूत्रस्य किं कार्यम्? एकम् उदाहरणं लिखत।

१६. दिव औत् इति सूत्रे तकारस्य किं प्रयोजनम्?

१७. दिव औत् इति सूत्रं कस्मिन् अधिकारे पठ्यते?

१८. सुदिव् स् इत्यत्र हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रं कथं न प्रवर्तते?

१९. दिव उत् इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

२०. उत् इति अन्तादेशः दिवः सम्पूर्णस्य स्थाने भवति, वकारस्य स्थाने वा?

२१. सुदिव् भ्याम् इत्यत्र सुदिव् इत्यस्य पदसंज्ञा केन सूत्रेण विधीयते?

चतुर्-शब्दः

अयं शब्दः नित्यबहुवचनान्तः। अर्थात् एकवचने, द्विवचने च अस्य रूपं न प्राप्यते। किञ्च, त्रिषु अपि लिङ्गेषु अस्य शब्दस्य व्यवहारः भवति।

पुंलिङ्गे चतुर्-शब्दः

चतुर्-शब्दात् प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जसि अनुबन्धलोपे चतुर् अस् इति स्थिते चतुरनडुहोरामुदात्तः इति सूत्रेण आम् इति आगमः भवति। आमः आकारमात्रम् अवशिष्यते। स च आम्-इति आगमः मिदचोऽन्त्यात्परः इति सूत्रेण अन्त्यात् अचः उकारात् परमेव भवति। तेन चतु आ र् अस् इति जाते इको यणचि इति सूत्रेण आकाररूपे अचि परे उकारस्य स्थाने यणादेशे वकारे चत् व् आ र् अस् इति जाते वर्णमेलने चत्वारः इति रूपं सिद्धम्।

चतुर्-शब्दात् द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे चतुर् अस् इति स्थिते वर्णमेलने चतुरः इति रूपम्। शसः सर्वनामस्थानसंज्ञकत्वाभावात् चतुरनडुहोरामुदात्तः इति सूत्रेण आमागमः न भवति।

चतुर्-शब्दात् भिसि, भ्यसि च सकारस्य रुत्वे विसर्गे च वर्णमेलने यथाक्रमं चतुर्भिः, चतुर्भ्यः चेति रूपं भवति।

चतुर्-शब्दात् षष्ठीबहुवचनविवक्षायाम् आम्प्रत्यये चतुर् आम् इति स्थितिः भवति। चतुर्-शब्दः ह्रस्वान्तः, नद्यन्तः आबन्तो वा नास्ति। तस्मात् ह्रस्वनद्यापो नुट् इति सूत्रेण नुडागमस्य अप्राप्तौ अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१५.१३] षट्चतुर्भ्यश्च। (७.१.५५)

सूत्रार्थः – षट्चतुर्भ्यः आमः नुडागमः।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण आमः नुडागमो विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। षट्चतुर्भ्यः, च चेति पदद्वयम् अस्मिन् सूत्रे। आमि सर्वनाम्नः सुट् इति सूत्रात् आमि इति सप्तम्यन्तं पदं विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यन्ततया अनुवर्तते। ह्रस्वनद्यापो नुट् इति सूत्रात् नुट् इति पदम् अनुवर्तते। षट्चतुर्भ्यः इति पञ्चमीबहुवचनान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। आमः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। नुट् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। षट् च चत्वारश्च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे षट्चत्वारः इति रूपम्। तेभ्यः षट्चतुर्भ्यः इति। सूत्रस्य स्पष्टार्थः तावत् षट्संज्ञकात् शब्दात् चतुर्-शब्दात् च परस्य आमः नुडागमः भवति इति।

नुटः टकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। उकारस्य च उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। तेन नुटः नकारमात्रम् अवशिष्यते। अयं नुट् इति आगमः टित् भवति। तेन आद्यन्तौ टकितौ इति सूत्रेण आमः आद्यवयवः भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – चतुर् आम् इति स्थिते प्रस्तुतसूत्रेण आमः नुडागमः भवति। अयं च आगमः टित् भवति। तस्मात् आद्यन्तौ टकितौ इति सूत्रेण आमः आद्यावयवः भवति। ततः नुटि कृते तस्य अनुबन्धलोपे चतुर् न् आम् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते-

[१५.१४] रषाभ्यां नो णः समानपदे। (८.४.१)

सूत्रार्थः – रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् एकपदे।

सूत्रव्याख्या -अनेन सूत्रेण नकारस्य स्थाने ण इति आदेशः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। सूत्रे अस्मिन् रषाभ्याम्, नः, णः, समानपदे चेति चत्वारि पदानि सन्ति। आमि सर्वनाम्नः सुट् इति सूत्रात् आमि इति सप्तम्यन्तं पदं विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यन्ततया अनुवर्तते। ह्रस्वनद्यापो नुट् इति सूत्रात् नुट् इति पदम् अनुवर्तते। रषाभ्याम् इति पञ्चमीद्विवचान्तं पदम्। नः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। णः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। समानपदे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। रश्च षश्च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे रषौ इति रूपं, ताभ्यां रषाभ्याम् इति। समानञ्च तत् पदम् इति विग्रहे कर्मधारयसमासे समानपदम् इति रूपं, तस्मिन् समानपदे इति। सूत्रस्य अर्थो भवति समानपदे रेफात् षकारात् च परस्य नकारस्य स्थाने ण इति आदेशः भवति इति।

विशेषः – अस्मिन् सूत्रे समानपदरूपेण अखण्डपदमेव स्वीक्रियते। तेन अग्निर्नयति, चतुर्नवति इत्यादिषु रेफात् परं स्थितस्य नकारस्य णकारो न भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः– चतुर् न् आम् इति स्थितिः अस्ति। इदं च समानपदम् अस्ति। प्रस्तुतसूत्रेण रेफात् परस्य नकारस्य णकारे कृते चतुर् ण् आम् इति भवति। ततः अचो रहाभ्यां द्वे इति सूत्रेण णकारस्य विकल्पेन द्वित्वे एकस्मिन् पक्षे चतुर्ण्णाम्, अपरस्मिन् च पक्षे चतुर्णाम् इति रूपं भवति।

चतुर्-शब्दात् सप्तमीबहुवचनविवक्षायां सुप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे चतुर् सु इति स्थिते सकाररूपे खरि परे खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गे प्राप्ते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१५.१५]   रोः सुपि। (८.३.१६)

सूत्रार्थः – रोः एव विसर्गः सुपि।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण रु-इत्यस्यैव स्थाने विसर्ग इति आदेशः भवति इति नियम्यते। अतः नियमसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे रोः, सुपि चेति पदद्वयं वर्तते। खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति सूत्रात् विसर्जनीयः इति पदम् अत्र अनुवर्तते। रोः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। सुपि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। विसर्जनीयः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। सूत्रस्य सरलार्थो भवति सप्तमीबहुवचने सुप्प्रत्यये परे रु-इत्यस्य स्थाने विसर्गरूप आदेशो भवति इति।

विचारः – सुप्प्रत्यये परे सति रु-इत्यस्य स्थाने विसर्गादेशः खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति सूत्रेणैव सिद्ध आसीत्। पुनः अनेन सूत्रेण रु-इत्यस्य स्थाने विसर्गादेशो विहितः। अतः पूर्वतः सिद्धस्यैव विसर्गस्य पुनः सूत्रेणानेन विधानात् सूत्रमिदं नियमसूत्रम्। नियमः अस्ति सिद्धे सति आरभ्यमाणो विधिर्नियमाय कल्पते इति। अतः सुप्प्रत्यये परे सति रुसम्बन्धिरेफस्यैव स्थाने विसर्गादेशो भवति, न तु अन्यस्य रेफस्य स्थाने नियमः सूत्रेण अनेन विधीयते।

चतुर् सु इति स्थितौ चतुर् इत्यत्र रेफः रुसम्बन्धी नास्ति। अतः सूत्रेणानेन नियमकरणात् रेफस्य स्थाने विसर्गादेशो न भवति।

चतुर् सु इत्यत्र आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण सकारस्य स्थाने षकाररूपः आदेशः भवति। तेन चतुर्षु इति रूपं सिद्ध्यति। ततः अचो रहाभ्यां द्वे इति सूत्रेण षकारस्य विकल्पेन द्वित्वं प्राप्नोति। ततः अग्रिमं सूत्रम् आगच्छति –

[१५.१६]   शरोऽचि। (८.४.४९)

सूत्रार्थः – अचि परे शरः न द्वे स्तः।

सूत्रव्याख्या– अनेन सूत्रेण द्वित्वं निषिध्यते। अतः इदं निषेधसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। शरः, अचि इति सूत्रगतपदच्छेदः। नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य इति सूत्रात् न इति अव्ययपदम् अनुवर्तते। अचो रहाभ्यां द्वे इति सूत्रात् द्वे इति पदम् अनुवर्तते। शरः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अचि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। न इति अव्ययपदम्। द्वे इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। सूत्रस्य अर्थो भवति अचि परे शरः द्वित्वं न भवति इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – चतुर् षु इति स्थितिः। अत्र अचो रहाभ्यां द्वे इति सूत्रेण षकारस्य द्वित्वं प्राप्नोति। परन्तु अत्र षकाररूपात् शरः परम् उकाररूपः अच् अस्ति। अतः अचि परे शरः षकारस्य प्राप्तं द्वित्वं प्रस्तुतसूत्रेण निषिद्ध्यते। तेन चतुर्षु इत्येव रूपम्।

स्त्रीलिङ्गे चतुर्-शब्दः –

चतुर्-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति सूत्रेण चतसृ इति आदेशः भवति।

चतसृ अस् (जस्) इति स्थिते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते तं प्रबाध्य ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य अचि र ऋतः इति सूत्रेण अजादौ अस् (जस्)-प्रत्यये परे सति ऋकारस्य स्थाने र् इति आदेशे चतस् र् अस् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे वर्णमेलने च चतस्रः इति रूपम्।

चतसृ अस् (शस्) इत्यत्र सर्वनामस्थानसंज्ञकः प्रत्ययः परं नास्ति। तेन अत्र ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः इति सूत्रं न प्रवर्तते। तेन प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे प्राप्ते तं प्रबाध्य अचि र ऋतः इति सूत्रेण रेफादेशे पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये चतस्रः इति रूपम्।

चतसृ आम् इत्यत्र अचि र ऋतः इति सूत्रं प्रबाध्य नुमचिरतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन इति वार्तिकेन पूर्वविप्रतिषेधेन ह्रस्वनद्यापो नुट् इति सूत्रेण नुट् इति आगमे अनुबन्धलोपे चतसृ नाम् इति जाते नामि इति सूत्रेण ऋकारस्य दीर्घः प्राप्नोति। तस्य न तिसृचतसृ इति सूत्रेण निषेधः भवति। ततः ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम् इति वार्तिकेन नकारस्य णकारे चतसृणाम् इति रूपम्।

चतुर्-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे रूपाणि –

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	-	-	चतस्रः
द्वितीयायाम्	-	-	चतस्रः
तृतीयायाम्	-	-	चतसृभिः
चतुर्थ्याम्	-	-	चतसृभ्यः
पञ्चम्याम्	-	-	चतसृभ्यः
षष्ठ्याम्	-	-	चतसृणाम्
सप्तम्याम्	-	-	चतसृषु

क्लीबलिङ्गे चतुर्-शब्दः

चतुर् अस् (जस्) इत स्थिते, जश्शसोः शिः इत्यनेन जसः स्थाने शि इत्यादेशे अनुबन्धलोपे, शि सर्वनामस्थानम् इत्यनेन तस्य सर्वनामस्थानसंज्ञायां, चतुरनडुहोरामुदात्तः इति सूत्रेण आम् इति आगमः भवति। आम् इति आगमः मित् भवति। तस्मात् मिदचोऽन्त्यात्परः इति सूत्रेण अन्त्यात् अचः उकारात् परम् आमागमः भवति। ततः अनुबन्धलोपे चतु आ र् इ इति जाते, आकाररूपे अचि परे इको यणचि इति सूत्रेण उकारस्य स्थाने यणि वकारे वर्णमेलने चत्वारि इति रूपं निष्पद्यते।

द्वितीयाविभक्तेः बहुवचने तथैव रूपाणि भवन्ति। अन्यत्र पुंलिङ्गवत् रूपाणि भवन्ति।

चतुर्-शब्दस्य क्लीबलिङ्गे रूपाणि –

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	-	-	चत्वारि
द्वितीयायाम्	-	-	चत्वारि
अन्यानि रूपाणि पुंलिङ्गवत्			

किम्-शब्दः-

किम्-शब्दः सर्वादिगणे पठितः। अतः सर्वादीनि सर्वनामानि इति सूत्रेण एतस्य सर्वनामसंज्ञा भवति। अयं विशेषणवाचकः शब्दः। तस्मात् त्रिषु अपि लिङ्गेषु अस्य शब्दस्य रूपाणि दृश्यन्ते।

पुंलिङ्गे किम्-शब्दः

[१५.१७] किमः कः। (७.२.१०३)

सूत्रार्थः – किमः कः स्यात् विभक्तौ।

सूत्रव्याख्या - अनेन सूत्रेण क इति आदेशो विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। किमः, कः चेति द्वे पदे अत्र। अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रात् विभक्तौ इति पदम् अत्र अनुवर्तते। किमः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। कः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। विभक्तौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। सूत्रस्य अर्थो भवति किम्-इति शब्दस्य स्थाने क इति आदेशः भवति विभक्तौ परतः इति।

क इति अत्र अकारान्तः आदेशः (क् अ)। अतः अयम् आदेशः अनेकाल् भवति। तस्मात् अनेकाल्शित्सर्वस्य इति सूत्रेण सम्पूर्णस्य किम्-शब्दस्य स्थाने अयम् आदेशो भवति। एकविंशतौ एव विभक्तिषु परतः किम्-शब्दस्य स्थाने अनेन सूत्रेण क इति अकारान्त आदेशः भवति। तेन विभक्तौ परतः किम् इति मकारान्तः शब्दः अकारान्तः सम्पद्यते। तेन पुंलिङ्गे सर्वशब्दवत् रूपाणि भवन्ति।

बाध्यबाधकभावः – हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रस्य बाधकमिदं सूत्रम्।

सूत्रार्थसमन्वयः – किम्-शब्दात् पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे किम् स् इति स्थिते हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण अपृक्तसंज्ञकस्य स्-इत्यस्य लोपे प्राप्ते तं प्रबाध्य प्रस्तुतसूत्रेण सम्पूर्णस्य किम्-शब्दस्य स्थाने क इत्यादेशे क स् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते कः इति रूपम्।

अन्यानि रूपाणि पुंलिङ्गे सर्वशब्दस्य यथा भवन्ति तथैव ज्ञेयानि।

स्त्रीलिङ्गे किम्-शब्दः

स्त्रीलिङ्गे किम्-शब्दात् विभक्तौ परतः किमः कः इति सूत्रेण क-इति अकारान्तः आदेशः भवति। तेन क इति अकारान्तः सम्पद्यते। ततः स्त्रीत्वविवक्षायाम् अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रेण इति सूत्रेण टाप्प्रत्यये

अनुबन्धलोपे क आ इति जाते अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे का इति रूपम्। एवं का इति जाते सर्वा-शब्दवत् रूपाणि भवन्ति। तेन सर्वाशब्दरूपाणां सिद्धये यानि सूत्राणि अपेक्षन्ते तानि सर्वाण्येव अत्र आवश्यकानि। तेन निष्कर्षः अयम् आयाति यत् किम्-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे सर्वाशब्दवत् रूपाणि भवन्ति इति।

स्त्रीलिङ्गे किम्-शब्दरूपाणि–

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	का	के	काः
द्वितीयायाम्	काम्	के	काः
तृतीयायाम्	कया	काभ्याम्	काभिः
चतुर्थ्याम्	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
पञ्चम्याम्	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
षष्ठ्याम्	कस्याः	कयोः	कासाम्
सप्तम्याम्	कस्याम्	कयोः	कासु

क्लीबलिङ्गे किम्-शब्दः

क्लीबलिङ्गे किम्-शब्दात् प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये किम् सु इति स्थिते स्वमोर्नपुंसकात् इति सूत्रेण सु-प्रत्ययस्य लुकि किम् इति रूपं निष्पद्यते। अत्र विभक्तेः लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणेन किमः कः इति सूत्रेण क-इति आदेशः न भवति, प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् इत्यस्य न लुमताङ्गस्य इति सूत्रेण निषेधात्।

ततः औ-आदिप्रत्ययेषु परेषु किमः कः इत्यनेन क-आदेशे कृते सर्वाण्यपि रूपाणि ज्ञानशब्दवत् भवन्ति।

क्लीबलिङ्गे किम्-शब्दरूपाणि–

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	किम्	के	कानि
द्वितीयायाम्	किम्	के	कानि
अन्यानि रूपाणि पुंलिङ्गवत्			

पाठगतप्रश्नाः-४

२२. चतुरः इत्यत्र आमागमः कथं न भवति?

२३. नुडागमविधायकं सूत्रद्वयं लिखत।

२४. चतुर् न् आम् इत्यत्र णत्वं केन सूत्रेण?

२५. चतुर् सु इत्यत्र रेफस्य विसर्गादेशः कुतः न?

२६. रोः सुपि इत्यत्र सुप् इति प्रत्याहारः प्रत्ययो वा?

२७. शरोऽचि इति सूत्रेण किं निषिध्यते?

२८. किम् स् इति स्थिते किं सूत्रं प्रवर्तते?

२९. क इति आदेशः कस्य स्थाने भवति?

३०. किम्-शब्दस्य सर्वादिगणे पाठस्य एकं फलं लिखत।

पाठसारः

हलन्तशब्दानाम् अजादौ विभक्तौ परतः तथा कार्याणि न भवन्ति। केवलं हलादौ सु, भ्याम्, भिस्, भ्यस्, सुप् चेति विभक्तौ परतः एव कार्याणि अधिकानि भवन्ति। कदाचित् भसंज्ञास्थले विशिष्टं कार्यं भवति।

लिह्-शब्दस्य हकारस्य स्थाने झलि पदान्ते च ढः इति आदेशः भवति। भकारादिप्रत्ययेषु परेषु हकारस्य स्थाने ढ् इति आदेशे कृते झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण ड् इति आदेशः भवति। सुप्प्रत्ययस्थले सति डः सि धुट् इति सूत्रेण विकल्पेन धुट् इति आगमः विकल्पेन भवति। तेन सुप्प्रत्ययस्थले रूपद्वयं भवति।

दुह्-शब्दः यतः दकारादिः वर्तते तस्मात् दादेर्धातोर्घः इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने घकारः आदिश्यते। अत्र हलादौ विभक्तौ परतः दकारस्य स्थाने ध् इति आदेशः अपि भवति। हलादौ परे सति विहितस्य घकारस्य स्थाने झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण जश्त्वे गकारः भवति। सुप्रत्यये परे केवलं गकारस्य स्थाने विकल्पेन चर्-भावे कृते रूपद्वयं भवति।

विश्ववाह्-शब्दस्य सर्वनामस्थानसंज्ञके प्रत्यये परे लिह्-शब्दवत् रूपाणि भवन्ति। भसंज्ञकप्रत्ययस्थले तु सम्प्रसारणसंज्ञायाः ज्ञानं भवति। तदुत्तरम् ऊठ् इति सर्वनामसंज्ञककार्यं भवति। ऊठि परे सति एत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रेण वृद्धिः भवति।

अनडुह्-शब्दस्य सर्वनामस्थानसंज्ञके प्रत्यये परे आम् इति आगमः भवति। सम्बुद्धिभिन्ने सुप्रत्यये परे सति नुम् इति आगमः अपि भवति। सम्बुद्धिसंज्ञके सुप्रत्यये परे सति अम् इति आगमः भवति। पदान्ते अनडुह्-शब्दस्य हकारस्य स्थाने द् इति आदेशः भवति।

सुदिव् इत्यत्र वकारस्य सुप्रत्यये परे दिव औत् इति सूत्रेण औ इति आदेशः भवति। अन्यत्र हलादौ प्रत्यये परे दिव उत् इति सूत्रेण उ-इत्यादेशः भवति।

चतुर्-शब्दस्य सर्वनामस्थानसंज्ञके जसि आमागमः भवति चतुरनडुहोरामुदात्तः इति सूत्रेण। शसि तु न भवति। आम्प्रत्ययस्थले तु षट्चतुर्भ्यश्च इति सूत्रेण नुडागमः भवति। तस्य च रषाभ्यां नो णः समानपदे इति सूत्रेण मूर्धन्यादेशः भवति। तस्य पुनः मूर्धन्यादेशस्य णकारस्य अचो रहाभ्यां द्वे इति सूत्रेण विकल्पेन द्वित्वं भवति। सुप्प्रत्ययस्थले तु द्वित्वस्य निषेधः शरोऽचि इति सूत्रेण निषिध्यते।

किम्-शब्दस्य स्थाने विभक्तौ परतः किमः कः इति सूत्रेण क इति सर्वादेशः भवति। अस्य रूपाणि सर्वाशब्दवत् भवन्ति।

योग्यतावर्धनम्

अस्मिन् पाठे ये शब्दाः आलोचिताः तेषां रूपाणि अधः प्रदीयन्ते। शब्दरूपाणां कण्ठस्थीकरणाय अयं भागः छात्राणाम् उपकाराय भविष्यति।

१. लिह्-शब्दरूपाणि–

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	लिट्/लिड्	लिहौ	लिहः
द्वितीयायाम्	लिहम्	लिहौ	लिहः
तृतीयायाम्	लिहा	लिड्भ्याम्	लिड्भिः
चतुर्थ्याम्	लिहे	लिड्भ्याम्	लिड्भ्यः
पञ्चम्याम्	लिहः	लिड्भ्याम्	लिड्भ्यः
षष्ठ्याम्	लिहः	लिहोः	लिहाम्
सप्तम्याम्	लिहि	लिहोः	लिट्त्सु/लिट्सु
सम्बोधने	लिट्/लिड्	लिहौ	लिहः

२. दुह्-शब्दरूपाणि–

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	धुक्/धुग्	दुहौ	दुहः
द्वितीयायाम्	दुहम्	दुहौ	दुहः
तृतीयायाम्	दुहा	धुग्भ्याम्	धुग्भिः
चतुर्थ्याम्	दुहे	धुग्भ्याम्	धुग्भ्यः
पञ्चम्याम्	दुहः	धुग्भ्याम्	धुग्भ्यः
षष्ठ्याम्	दुहः	दुहोः	दुहाम्
सप्तम्याम्	दुहि	दुहोः	धुक्षु
सम्बोधने	धुक्/धुग्	दुहौ	दुहः

३. विश्ववाह्-शब्दरूपाणि—

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	विश्ववाट्/विश्ववाड्	विश्ववाहौ	विश्ववाहः
द्वितीयायाम्	विश्ववाहम्	विश्ववाहौ	विश्वौहः
तृतीयायाम्	विश्वौहा	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भिः
चतुर्थ्याम्	विश्वौहे	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्यः
पञ्चम्याम्	विश्वौहः	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्यः
षष्ठ्याम्	विश्वौहः	विश्वौहोः	विश्वौहाम्
सप्तम्याम्	विश्वौहि	विश्वौहोः	विश्ववाट्त्सु/विश्ववाट्सु
सम्बोधने	हे विश्ववाट्/विश्ववाड्	हे विश्ववाहौ	हे विश्ववाहः

४. अनडुह्-शब्दरूपाणि –

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	अनड्वान्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः
द्वितीयायाम्	अनड्वाहम्	अनड्वाहौ	अनडुहः
तृतीयायाम्	अनडुहा	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भिः
चतुर्थ्याम्	अनडुहे	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्यः
पञ्चम्याम्	अनडुहः	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्यः
षष्ठ्याम्	अनडुहः	अनडुहोः	अनडुहाम्
सप्तम्याम्	अनडुहि	अनडुहोः	अनडुत्सु
सम्बोधने	हे अनड्वन्	हे अनड्वाहौ	हे अनड्वाहः

५. सुदिव्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	सुद्यौः	सुदिवौ	सुदिवः
द्वितीयायाम्	सुदिवम्	सुदिवौ	सुदिवः
तृतीयायाम्	सुदिवा	सुद्युभ्याम्	सुद्युभिः
चतुर्थ्याम्	सुदिवे	सुद्युभ्याम्	सुद्युभ्यः
पञ्चम्याम्	सुदिवः	सुद्युभ्याम्	सुद्युभ्यः
षष्ठ्याम्	सुदिवः	सुदिवोः	सुदिवाम्
सप्तम्याम्	सुदिवि	सुदिवोः	सुद्युषु
सम्बोधने	हे सुद्यौः	हे सुदिवौ	हे सुदिवः

६. पुंलिङ्गे चतुर्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	-	-	चत्वारः
द्वितीयायाम्	-	-	चतुरः
तृतीयायाम्	-	-	चतुर्भिः
चतुर्थ्याम्	-	-	चतुर्भ्यः
पञ्चम्याम्	-	-	चतुर्भ्यः
षष्ठ्याम्	-	-	चतुर्णाम्/चतुण्णार्म्
सप्तम्याम्	-	-	चतुर्षु

७. पुंलिङ्गे किम्-शब्दरूपाणि –

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	कः	कौ	के
द्वितीयायाम्	कम्	कौ	कान्
तृतीयायाम्	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थ्याम्	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चम्याम्	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठ्याम्	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तम्याम्	कस्मिन्	कयोः	केषु

पाठान्तप्रश्नाः

१. लिहशब्दस्य सप्तमीबहुवचने कति रूपाणि भवन्ति? तानि ससूत्रं साधयत।

२. दादेर्धातोर्घः इति सूत्रं व्याख्यात।

३. एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः इति सूत्रं व्याख्यात।

४. विश्वौहः इति रूपं साधयत।

५. सम्प्रसारणसंज्ञाविधायकं सूत्रं विलिख्य तस्याः फलं सोदाहरणं स्पष्टयत।

६. दिव औत् इति सूत्रं व्याख्यात।

७. नित्यविधिः कः? एकेन उदाहरणेन स्पष्टयत।

८. वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः इति सूत्रं व्याख्यात।

९. अनड्वान् इति रूपं साधयत।

१०. अनडुह्-शब्दस्य सम्बोधनैकवचने रूपं साधयत।

११. दिव उत् इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

१२. सुद्यौः इति रूपं साधयत।

१३. चतुर्-शब्दस्य आमि कति रूपाणि भवन्ति? तानि ससूत्रं साधयत।

१४. चतुर् सु इत्यत्र रेफस्य विसर्गः कथं न प्राप्नोति सकारणं स्पष्टयत।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि-१

१. हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रेण।

२. द्वे रूपे भवतः। ते तावत् लिट्त्सु, लिट्सु चेति।

३. दुह् इत्यत्र दकारादिः धातुः। तस्मात् अत्र हो ढः इति सूत्रं न प्रवर्तते। तस्य अपवादभूतेन दादेर्धातोर्घः इति सूत्रेण हकारस्य स्थाने घकारः भवति।

४. एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः इति सूत्रेण।

५. धात्ववयवस्य एकाचः झषन्तस्य बशो भष् से ध्वे पदान्ते च इति।

६. अच्, बश्, भष्, झष् चेति चतुर्णां प्रत्याहाराणाम् उल्लेखः दृश्यते।

उत्तराणि-२

७. इग्यणः सम्प्रसारणम् इति। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो यः इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यादिति सूत्रार्थः।

८. सम्प्रसारणाच्च इति सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशः।

९. पूर्वरूपैकादेशः भवति, सम्प्रसारणाच्च इति सूत्रबलात्।

१०. जसि विश्ववाहः, शसि च विश्वौहः इति रूपम्।

११. भस्य वाहः सम्प्रसारणम् ऊठ् इति सूत्रार्थः।

१२. वृद्धिः भवति, एत्येधत्यूठ्सु इति सूत्रेण।

उत्तराणि-३

१३. सुप्रत्यये परे अनडुह्-शब्दस्य अन्त्यात् अचः परं नुमागमः अनेन विधीयते।

१४. वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः इति सूत्रेण द् इति आदेशः विधीयते।

१५. सुप्रत्यये परे दिवः वकारस्य स्थाने औ इति आदेशविधानम्। सुद्यौः इति उदाहरणम् अत्र।

१६. तकारः अत्र केवलम् उच्चारणार्थः।

१७. अङ्गस्य इति सूत्रस्य अधिकारे पठ्यते।

१८. दिव औत् इति नित्यविधिना हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रस्य बाधः भवति।

१९. दिवः अन्तादेशः उकारः स्यात् पदान्ते इति सूत्रार्थः।

२०. उत् इति अन्तादेशः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य वकारस्य स्थाने एव भवति।

२१. स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण।

उत्तराणि-४

२२. चतुर् अस् (शस्) इत्यत्र शस्प्रत्ययः सर्वनामस्थानसंज्ञकः नास्ति। तस्मात् चतुरनडुहोरामुदात्तः इति सूत्रेण अत्र न आमागमः।

२३. ह्रस्वनद्यापो नुट्, षट्चतुर्भ्यश्च चेति।

२४. रषाभ्यां नो णः समानपदे इति सूत्रेण।

२५. शरोऽचि इति सूत्रेण निषेधात्।

२६. सुप् इति प्रत्ययः अत्र।

२७. अचो रहाभ्यां द्वे इति सूत्रेण प्राप्तं शरः द्वित्वं निषिध्यते।

२८. किमः कः इति सूत्रं प्रवर्तते।

२९. अनेकाल्त्वात् अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषया किम्-शब्दस्य सम्पूर्णस्य स्थाने भवति।

३०. किम्-शब्दस्य पुंलिङ्गे जसि प्रक्रियाकार्ये क अस् इति जाते जसः शी इति सूत्रेण जसः स्थाने शी इत्यादेशविधानम्। तेन के इति रूपं सिद्ध्यति।

।।इति पञ्चदशः पाठः।।